

Existují tři otázky, které v dnešní
Bosně nikdo nikomu nepoloží:
Co tvůj muž? Co syn? Co jsi
dělal za války?

absynt
prokletí/reportéři

Wojciech Tochman

Jako bys jedla kámen

absynt

Wojciech
Tochman
Jako bys
jedla kámen

přeložila Lenka Kuhar Daňhelová

Prokletí reportéři
Absynt 2017

*Když se díváme na tak hrozná neštěstí, dostaví
se strašně silný pocit, že jde především o člověka.
A později teprve o člověka určité národnosti. Lidství
nás v neštěstí spojuje, v jeho prožívání. Kéž by to
takhle lidé chápali.*

TADEUSZ MAZOWIECKI

zvláštní zpravodaj Organizace spojených národů
v zemích bývalé Jugoslávie v letech 1992–1995

Bihac

Keraterm

Prijedor

Rizvanovići

Trnopolje

Omarska

Banja Luka

Lušci
Palanka

Sanski
Most

Bosanski
Petrovac

Manjača

Jajce

CHORVATSKO

JADERSKÉ
MOŘE

SRBSKÁ
REPUBLIKA

BOSNA
A HERCEGOVINA

SRBSKO

Tuzla

Bratunac
Potočari
Srebrenica

Vogošća

Sokolac

Sarajevo

Gorazde

Foča

Mostar

Presjeka

Nevesinje

Trebinje

ČERNÁ HORA

Drina

© by Wojciech Tochman 2017

All rights reserved.

Translation © Lenka Kuhar Daňhelová, 2017

Cover Art © Pavlína Morháčová, 2017

ISBN 978-80-89876-73-0

MRÁZ

Byl poslední den toho roku, kdy začala válka (1992). Vezli jsme pomoc pro obyvatele obleženého města. Do Bosny jsme vyjížděli od jihu. Než se setmělo, stačili jsme ještě zahlédnout vesničky, ve kterých už nikdo nebydlel. Domy a kostely byly srovnány se zemí. Co se stalo s lidmi?

Projížděli jsme Mostarem, ale neviděli jsme ho. Město bylo jako les: něco jako by se mihlo za ztmavlým oknem, ale nebylo jasné, co to je. Měli jsme strach tam zastavovat, báli jsme se do toho lesa vstoupit.

Těsně před Sarajevem nás zastavili srbští vojáci, byli opilí. Jednu chvíli se na nás smáli, pak zase křičeli. Tak to šlo celou noc, až do svítání. Ráno nám sebrali část nákladu a povolili vjet do města. Mrzlo.

Ve městě jsme mezi pobořenými, od střel proděravělými domy a paneláky spatřili lidi: hladové a vyděšené. Také my jsme se báli, protože se stále střílelo. Vzal si nás na starost Dragan L., syn Chorvatky a bosenského Srba, kteří se rozhodli zůstat v obleženém městě. Byl skvělým průvodcem a opatrovníkem. Říkal, že pokud ještě bude naživu, až to tu všechno skončí, uteče někam do světa; tady už to k životu nebude. Kde je mu dnes konec?

V nemocnici jsme pohovořili s lidmi, kteří byli bez rukou, bez nohou, bez očí. Silvie, jejíž příjmení nám uniklo, tam pracovala jako anestezioložka. „Potřebujeme antibiotika,

obvazy, postele, berle, protézy, vozíky a rakve,“ vyjmenovávala.

Na ulici jsme viděli i novináře: reportéry, fotoreportéry, kameramany. Přijížděli sem spisovatelé a filmaři. Chodili ve skupinách nebo jednotlivě. Mluvili mnoha jazyky. Obzvlášť hodně jich bylo o rok později (v únoru 1994), kdy se sem sjeli obhlédnout markalskou tržnici, kde během jedné vteřiny zmasakrovala bomba desítky lidí.

O válce v Bosně vznikly tisíce depeší, reportáží, výstav, knížek, alb, dokumentárních i hraných filmů. Ale jakmile válka skončila (anebo, jak někteří tvrdí, byla na nějaký čas přerušena), reportéři sbalili své kamery a hned odjeli do jiných válek.

OBLEČENÍ

Divadelní sál v obecním domu kultury se otevírá jednou týdně, ve čtvrtek. Každý může v ten den přijít a podívat se, a tak sem přijíždějí nejen lidé z okolí, ale i z daleka. Věří, že právě tady se objasní jejich záležitosti. V divadelním sále je jeviště, ale hlediště tu chybí. Na hnědé terakotové podlaže je položeno oblečení. Už roztříděné: tohle bylo nalezeno na prvním člověku, tamto na sedmdesátém. Všechno je vyprané, oblečení tak znovu získalo barvy. Usušené na šňůře. Barevné oblečení leží těsně jedno vedle druhého, každý kus zvlášť. Jen zřídka jsou šaty kompletní. Například hned u vchodu leží jen modrobílé pruhované tričko. Muselo patřit nějakému urostlému muži. Zato v tamtom s nápisem *Montana* chodíval asi nějaký hubeňour. Dále: manšestrové kalhoty, kdysi bílé, teď zažloutlé. Kdo je nosil? U okna: jen jedna džínová nohavice. Čí byla? Dál: jen kožený pásek, jen slipy, jen jedna teniska, jen jedna černá ponožka. U každého oblečení (spíše: u každého círu) je papírový pytlík, z něhož byly ony círy vyjmuty. A lístek s velkým číslem vytištěným na počítací.

Jsou tu i písmena:

B – to znamená, že k oblečení je odpovídající komplet kostí, lebka, zuby. Celé tělo (*body*).

BP – existuje pár kostí, ale nejsou kompletní. Část těla (*body parts*).

A – jenom oblečení, případně nějaké předměty (*artifacts*).
Žádné kosti.

To všechno bylo vykopáno na podzim roku 1999 v ne-
dalekých Kevljanech (proto jsou před číslem ještě písmena
KV). Masový hrob tam byl obdélný, táhl se několik set metrů
podél cesty (příkop u cesty byl patřičně zahlouben, a když
bylo po všem, zasypali ho). Kevljani leží nedaleko městečka
Omarska, kde v roce 1992 vznikl v rudných dolech koncen-
trační tábor pro Muslimy a téhož roku své působení ukončil.
Přivezli tam téměř samé muže; i když nějaké ženy tam byly
také. Ty většinou přežily.

Do divadelního sálu se dostávají příbuzní jednoho po-
hřešovaného, mají důvod se domnívat, že se před osmi lety
ocitl v Omarské. Vstupují dovnitř, zacpávají si nosy. Nemají
jinou možnost, nemohou to vzdát. Přijeli sem kvůli tomu,
aby se podívali, aby ho našli a mohli ho pohřbít. Mají pocit,
že teprve potom se jim uleví a dojdou klidu.

Prohlížíjí všechno, co tu leží. Mezi jednotlivými kusy
nebo hromádkami oblečení je jen uzoučká cestička. Jdou
jako podle pravítka, aby se ničeho nedotkli. Nad něčím se
zastavují. Nikdo si není jistý, každý jde dál, zastaví se a zase
popojde. Tak to trvá půl hodiny, hodinu, tři hodiny. Jak kdo
chce.

Sálem běhají krysy.

Mladí manželé se sedmiletým děvčátkem na rukou hle-
dají otce – dědečka dívenky. Už delší dobu postávají nad ob-
lečením KV 22 B.

Kousek dál se nad jinými cáry sklání šedovlasá paní
v tmavomodrém kostýmu. Od rána stojí nad jedním a tím-
též oblečením. Rovná ho, jako by chtěla, aby pěkně vypada-
lo. Upravuje tmavé kalhoty, světlou košili a něco, co kdysi
bylo svetrem vínové barvy. Hladí to všechno, jako kdyby
hladila člověka.

Říkají jí tu Matka Mejra.

Mladí lidé se sedmiletým děvčátkem, kteří si nedaleko jeviště tak dlouho prohlížíjí oblečení KV 22 B, volají na někoho, kdo řídí identifikaci. Přistupuje k nim šedovlasá a energická žena v džínách. Jmenuje se Ewa Elwira Klonowská.

Doktorka Ewa Klonowská je ročník 1946, vzděláním antropoložka, členka Americké akademie soudních věd, vdaná, matka; v době stanného práva emigrovala – kdysi bydlela ve Vratislavi, nyní žije trvale v Reykjavíku (Island). Tam se specializovala na určování otcovství, protože nemohla pracovat v té oblasti, která ji zajímá nejvíc: kosti.

„Miluji kosti, kosti ke mně promlouvají. Dívám se na kosti a vím, jakou nemocí člověk trpěl, jak chodil, jak rád sedával. Podle kostí poznám i národnost. Stehenní kost Muslima je lehce prohnutá do oblouku, protože Muslim často sedí na bobku. Japonec to má podobně, protože často klečí.“

Samy dějiny daly paní Ewě příležitost k práci, která ji tolik zajímá: v Bosně a Hercegovině. Válka a konec války, koncentrační tábory, masové popravy, masové hroby a masové exhumace. Identifikace.

Doktorka Ewa se nechala naočkovat proti tetanu a žloutence a sbalila si kufry. Na letiště ji doprovodil manžel a dvě náctileté dcery.

V Bosně pracuje od roku 1996. Zprvu pracovala pro Mezinárodní trestní soud v Haagu (soudci chtějí vědět, kdo zabil, kolik lidí a jakým způsobem; jména obětí k tomu nepotřebují). Nyní pracuje za peníze vlád Islandu a Spojených států pro Bosenskou komisi pro zmizelé osoby (identifikace obětí je tady prioritou). Doktorka Ewa vykopala dva tisíce těl. Vytáhla je ze studní, vytáhla z jeskyní, vyhrabala na smetištích nebo ze skládky prasečích kostí.

Teď doktorka Ewa ověřuje něco v papírech, navléká si latexové rukavice a přichází na jeviště. Mladá žena s manželem (který stále drží na ruku dcerku) stojí pod jevištěm. Ewa prochází (opatrně, aby nic nerozšlapala) mezi neprodyšně uzavřenými nevelkými igelitovými pytlíky. Hledá ten s číslem KV 22 B.

Už má správný sáček, otevírá ho. Vyjímá horní čelist, spodní čelist s několika zuby a několik volných zubů. Vkládá je do odpovídajících zubních důlků, složí celou čelist. Přijde na kraj jeviště a ukazuje to rodině.

„Mohl by to být váš otec?“ ptá se ženy.

Mladá žena si čelist pozorně prohlíží. Pohlédne na svého muže, jako by jí manžel mohl nějak poradit. Jejich malá dcerka si stále zacpává nos.

„Ano, to by mohl být můj otec,“ říká celkem klidně žena.

„OK,“ balí doktorka Ewa ostatky do sáčku a odkládá je na místo. „Jdeme dál.“

Dál, to znamená na druhý konec vesnice (jmenuje se Lušci Palanka). Tam je betonový barák, kdysi sloužil jako kantýna pro dělníky.

Před několika měsíci sem z nejbližšího hospodářství natáhli hadici s vodou a před barák byly přistaveny velké stoly. Kolem stolu se shromažďovali místní: muži, ženy i děti. Dívali se na doktorku Ewu, jak třídí kosti, určuje pohlaví, věk a balí je do *body bags*.

Body bags leží teď na zemi uvnitř tmavého baráku. Čekají na někoho, kdo se k nim bude znát. Bílé igelitové tašky se zipem – něco jako obal na pánský oblek, jenže dvoumetrový.

Hledáme *body bag* KV 22 B. Je tady: leží až v rohu u zdi. Pod jinými pytli. Ty, co jsou nahoře, odkládá Ewa na stranu a vytahuje ten pravý. Rozepíná zip. Děvčátko se dívá, nikdo nic neříká. Doktorku Ewu to nepřekvapuje. Na začátku své práce v Bosně před čtyřmi lety se ještě divila.

„Proč sem taháte ty děti?“ ptávala se.

„Aby si to zapamatovaly,“ odpovídali jí všichni stejně.
„Měl váš otec problém s kyčlí?“ ptá se ženy doktorka Ewa.
V pravé ruce drží jednu část kyčelního kloubu, v levé druhou.
„Nějaké potíže měl,“ říká žena. „Operovali ho.“
„A chodil takhle?“ doktorka předvádí kachní chůzi.
„Ne, to ani ne.“
„Tady tenhle tak s největší pravděpodobností chodil. Musíte najít nemocnici, kde vašeho otce operovali. Možná že mají nějakou dokumentaci.“
„Dobře. Přijedu příští čtvrtek.“
„Vezmeme vám potom krev. Porovnáme vaši DNA s DNA kostí. A budeme si stoprocentně jistí.“
Teď má doktorka Ewa čas na malou přestávku. Vracíme se do kulturního domu.
Šedovlasá paní v tmavomodrém kostýmu, kterou jsme tu viděli už dříve, na chvíli opouští vyhlédnuté oblečení. Ve vedlejší místnosti nám dělá kávu.
„Jsem Matka Mejra,“ představuje se. „Přijíždím sem každý čtvrtek. Asistuji doktorce Ewě a utěšuji příbuzné.“

KOUPEL

Mejra Dautovićová (padesát osm let) bydlela v Prijedoru. Toho jara (1992) vedli srbští muži ulicemi města muslimské mladíky, kteří je měli jako živé štíty chránit před zdejší teritoriální obranou. Na úřadech a nádražích byly vyvěšeny srbské vlajky. Muslimům bylo přikázáno, aby ve svých oknech vyvěsili bílá prostěradla a na rukávy si dali bílé pásky. V panelácích se rozmístili ostřelovači.

Dnes přináleží Prijedor územně k Srbské republice. Pro Matku Mejru už tam není místo. Žije teď s manželem v Bosanském Petrovacu, kde bydlí v srbském domě, který jim nepatří.

Jdeme za Mejrou po úzkých cestičkách mezi cáry oblečení. Zastavíme se nad jedním: tmavé kalhoty, světlá košile a něco, co bylo kdysi svetrem vínové barvy. Matka se sklání a upravuje nohavici. Pak se zvedá a pohledem ještě překontroluje, jestli to takhle už vypadá dobře.

„To je Edvin,“ říká, jako by nám někoho představovala. „Můj syn. Všechno souhlasí, pohlaví, věk, výška i zuby. Ale paní Ewa si není úplně jista. Ještě nám nebrali to DNA. Měla jsem Edvina.“ Mejra se znovu sklání a znovu upravuje nohavice. „Měla jsem i Ednu. Víم všechno, co se stalo s mojí Ednou. Víم, kdo ji bil, kdo ji znásilnil. Jen nevím, kam pak odjel ten autobus. Kam ji z Omarské odvezli. Nikde není žádné její oblečení, ani střevíc, nic.“

Už několik let jezdí Mejra po kraji a vylepuje po zdech fotografie svých dětí. Dokonce na toto téma a o svých dětech napsala knihu. Čeká na jakoukoliv informaci, která by ji přivedla na stopu pravdě. Chce se dozvědět tři věci: Jak děti zahynuly? Kdo je zabil? Kde jsou jejich kosti?

Když Matka Mejra pláče (pláče každý den), schovává se před manželem, nechce mu přidělovat starosti. Uzeir je i tak dost nemocný, dostal po tom všem dvakrát mrtvici, celé dny jen mlčí. Jen občas se zvedne a bije se pěstmi do hlavy. Spadne, leží na zádech a rukama si zakrývá zkřivenou tvář. Svíjí se, jako by se snažil vyhnout dalšímu kopanci neviditelného vražedníka. A dostane ránu do břicha. Silnou. Potom do prsou, do hlavy, pak si zase kryje tvář. Zřejmě je tam ještě další neviditelný nepřítel. Ten obvykle kope Uzeira do prsou, do zadku. Uzeir vyskakuje, padá, kroutí se, je zkroucený jako paragraf. Nařiká. A tu zničehonic přestane. Narovná se a vstane. S pohrdáním se dívá na něco, co leží pod jeho botami. Už není vyděšeným otcem, který se přišel na srbský komisariát zeptat na osud své dcery. Teď stojí Uzeir nad neviditelnou obětí a triumfuje. Něco křičí, není mu rozumět. Do něčeho se zadosti- učiněním kope. Je brutální, neustává, naopak kope stále silněji.

„Uklidni se,“ říká Mejra muži.

Když v roce 1992 vypukla válka, jejich synovi Edvinovi bylo sedmadvacet let. Byl absolventem elektrotechniky. Uměl anglicky a německy. Trénoval karate, byl nositelem černého pásu. Toho jara vstoupil do muslimské teritoriální obrany a koncem května se spolu se stovkou dalších vojáků pokoušel osvobodit Prijedor. V době této operace byl zraněn a následujícího dne zemřel. Tak vypovídají svědkové.

Existuje ale ještě jedna verze Edvinovy smrti. Jiní svědkové ho viděli v Omarské. Viděli, jak byl mučen před očima své sestry. Viděli, jak byly 16. června vhozeny jeho ostatky na žluté nákladní auto. Nákladní auto poté odjelo neznámo kam. Dnes Matka Mejra věří, že odjelo do Kevljan, k už předem vyhloubenému hrobu u cesty. Je přece to oblečení Edvinovo. Shoduje se výška, pohlaví, věk i zuby.

Edna, Edvinova sestra, měla třiadvacet let. Byla veselá, vitální, bezprostřední. Pracovala v obchodě s průmyslovým zbožím, který pro ni v přízemí domu zařídil otec. Dálkově studovala pedagogiku v Tuzle. Kdysi toužila po tom stát se modelkou. „Měla postavu jako Barbie,“ píše Matka Mejra ve své knize. Za vydělané peníze si chtěla Edna koupit koně a dům na horské planině. Ráda chodila po horách. Trénovala judo, karate, byla dobrá ve střelbě. Takže když vypukla válka, odešla hned za svým bratrem.

Koncem května se účastnila akce na osvobození Prijedoru. Nosila vojákům zbraně, léky a obvazy. Podařilo se jí zachránit několik raněných. Po bojích se vrátila k rodičům. Vyděšená se zamkla s nimi v přístěnku vedle domu a takhle přežívali pár dní.

„Poprosila mě, abych jí ohřála vodu na vykoupání,“ píše Mejra. „Muslimové neměli elektřinu, zatopila jsem v kamnech. Dobrý Alláh tomu chtěl, abych naposledy umyla svoji holčičku.“ Pak přijeli dva milicionáři a Ednu odvedli. Chtěla si na cestu vzít svetr, ale řekli jí, že ho nebude potřebovat.

Uzeir hned běžel na milici zeptat se, co je s dcerou. Zbili ho tam a zkopali.

Zaslechl, že Ednu vezou do Omarské.

Matka Mejra zavolala Nebojsovi B.

Dobře ho znala.

Nebojsa byl kdysi Edniným hochem, a nyní – hlavním vyšetřovatelem v Omarské.

Když zaslechl, kdo volá, nepřišel k telefonu.

Podle výpovědí žen, které se zachránily, to byl právě Nebojsa B., kdo Ednu nejčastěji vyslýchal.

Když skončil, byla Edna víc mrtvá než živá.

Nebojsa B. dnes žije v Prijedoru, pracuje na policii.

AUTOBUS

Ednu spolu s dalšími ženami věznili v baráku na půdě. Pod půdou byla výslechová místnost. Dnem i nocí ženy slyšely, jak dole mučí muže.

Matka Mejra dosud ještě bydlela v Prijedoru. Zašla ke své přítelkyni o dvě ulice dál. Nabízela jí všechno, co má.

„Jsi Srbka,“ řekla jí Mejra. „Udělej něco pro to, aby se Edna vrátila domů.“

Přítelkyně však měla svoje trápení a starosti. Její muž Slavko se už tři dny nevrátil domů. Odjel do Keratermu a slehla se po něm zem. Přitom se měl hned vrátit. Dnes už Mejra ví, co se s ním tehdy dělo: v Keratermu byl taky tábor. V těch dnech tam bylo zabito dvě stě padesát lidí.

Zabíjení, omývání zakrvácených zdí, zakopávání – to si vyžádá nějaký čas.

Proto se Slavko tak dlouho nevracel. Vrátil se do Prijedoru až po čtyřech dnech.

Zavolal Mejře.

„Cestou jsem se zastavil v Omarské,“ řekl. „Viděl jsem Ednu. Nechtěla ani zvednout hlavu, ani se pozdravit. Byla vyděšená jako srna. Vypadala špatně. Šel jsem do kanceláře, aby Ednu pustili. Ale nedalo se nic dělat. Edna je obviněna ze spoluúčasti na akci proti naší armádě.“

O tři dny později, podle toho, co už dnes Matka Mejra ví, bylo v táboře vyhlášeno, že několik desítek lidí půjde na výměnu s muslimskou stranou. Byla vybrána Edna, ještě nějaká žena a spousta mužů. Celý tábor jim záviděl, že za chvíli budou u svých.

Kamarádka pomohla Edně nastoupit do autobusu (s cedulkou *Přeprava žáků* na okně).

Nikdo už potom ten autobus nikde nespatriil.